

Dr hab. Joanna Helios, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego Wrocław, 21.01.2026 r.
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii UW
Katedra Teorii i Filozofii Prawa

Recenzja osiągnięcia naukowego oraz całokształtu dorobku naukowego, dydaktycznego i organizacyjnego doktor Moniki Zalewskiej w związku z jej wnioskiem o nadanie stopnia doktora habilitowanego

I. Podstawa formalna recenzji

Podstawa formalna sporządzenia niniejszej recenzji wynika z powołana mnie na Recenzenta w dniu 24 października 2025 roku przez Komisję Uniwersytetu Łódzkiego do spraw stopni naukowych w dyscyplinie nauki prawne na podstawie art. 221 ust. 5 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (tj. Dz. U. z 2024 r., poz. 1571 ze zm.) w postępowaniu habilitacyjnym dr Moniki Zalewskiej, wszczętym w dniu 1 lipca 2025 r. przez Radę Doskonałości Naukowej.

Podstawą prawną osiągnięć naukowych Kandydata ubiegającego się o stopień doktora habilitowanego jest art. 219 ust. 1 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2024 r., poz. 1571 ze zm.), zgodnie z którym stopień doktora habilitowanego nadaje się osobie, która: 1) posiada stopień doktora; 2) posiada w dorobku osiągnięcia naukowe albo artystyczne, stanowiące znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny, w tym co najmniej: a) 1 monografię naukową wydaną przez wydawnictwo, które w roku opublikowania monografii w ostatecznej formie było ujęte w wykazie sporządzonym zgodnie z przepisami wydanymi na podstawie art. 267 ust. 2 pkt 2 lit. a, lub b) 1 cykl powiązanych tematycznie artykułów naukowych opublikowanych w czasopismach naukowych lub w recenzowanych materiałach z konferencji międzynarodowych, które w roku opublikowania artykułu w ostatecznej formie były ujęte w wykazie sporządzonym zgodnie z przepisami wydanymi na podstawie art. 267 ust. 2 pkt 2 lit. b, lub c) 1 zrealizowane oryginalne osiągnięcie projektowe, konstrukcyjne, technologiczne lub artystyczne; 3) wykazuje się istotną aktywnością naukową albo artystyczną realizowaną w więcej niż jednej uczelni, instytucji naukowej lub instytucji kultury, w szczególności zagranicznej.

Habilitationka posiada stopień doktora nauk prawnych w zakresie prawa nadany przez Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego w 2012 roku na podstawie rozprawy doktorskiej: *Problem zachowania w poszczególnych stadiach rozwoju teorii prawa Hansa Kelsena*.

Recenzja została sporządzona w oparciu o materiały i publikacje przygotowane przez Habilitationkę.

II. Ocena osiągnięć naukowo – badawczych dr Moniki Zalewskiej

1. Ocena osiągnięcia naukowego (rozprawy habilitacyjnej)

Jako osiągnięcie naukowe, stanowiące podstawę wniosku o nadanie stopnia naukowego doktora habilitowanego, Habilitationka wskazała monografię pt. *A Dynamic Approach to Hans Kelsen's General Theory of Norms*, Bloomsbury (imprint Hart) 2024, ss. 181.

2. Problem badawczy – jego oryginalność i znaczenie

Monografia Habilitationki wpisuje się w obszar teorii i filozofii prawa, związany z oryginalnością myśli Hansa Kelsena, jego tezą o normatywności, głoszącą, iż prawo należy oddzielać od faktów, dyskusją na temat normy podstawowej. Autorka podjęła się próby aktualizacji myśli Kelsena, włączenia jego rozważań do współczesnych dyskusji, które są prowadzone przez teoretyków i filozofów prawa. Rozważania Habilitationki nie mają charakteru deskryptywnego z uwagi na fakt, że Autorka nie ogranicza się do pokazania co Kelsen miał na myśli. Przedmiotowa monografia stanowi wkład do dyskusji nad Czystą Teorią Prawa i niedokończonym przez Kelsena projektem GTN. Autorka koncentruje się na aspektach prawnych i próbuje wydobyć zaktualizowaną wersję Czystej Teorii Prawa. Habilitationka z teorii Kelsena wyłania dwa ważne problemy: *po pierwsze*, rozumienie normy podstawowej jako fikcji wewnętrznie sprzecznej; *po drugie*, określenie rodzaju związku pomiędzy „jest” a „powinien”. W normatywnym podejściu Kelsena upatruje wartość, którą stara się zaprezentować w nowej odsłonie. Habilitationka nie zatrzymuje się na omówieniu myśli Kelsena z poziomu statycznej interpretacji. Wychodzi poza kwestie znane, ujmowane statycznie i robi krok dalej. Mianowicie prezentuje dynamiczne ujęcie dla którego punkt wyjścia stanowi fikcyjny charakter normy podstawowej. Dzięki podejściu dynamicznemu Autorce udało się uzyskać spójność w odniesieniu do rozumienia Ogólnej Teorii Norm i jej współczesnej interpretacji. Ponadto podejście dynamiczne pozwala na wydobywanie głębszych założeń teorii Kelsena. Autorka chce podtrzymać ducha Czystej Teorii Prawa na podstawie przyjęcia założenia o fundamentalności powinności. Pokazuje różnice pomiędzy założeniami Kelsena a tezą o źródłach społecznych. Kelsen zamiast sfokusowania na faktach, jest

zorientowany do wewnątrz, czyli na prawo. Autorka zauważa, iż fikcja radykalnego rozdziału między „jestem” a „powinnością” rzuca światło na fundamentalny charakter „powinności” i umożliwia zrozumienie normatywności bez odwoływania się do faktów. Jednocześnie rozdział prawa od moralności umożliwia zrozumienie normatywności prawnej bez odwoływania się do wartości. W tym przypadku norma podstawowa zamyka system normatywny i chroni go przed ingerencją ze strony drugiej sfery. Stąd perspektywa ta podejmuje kwestię, jak zachować epistemiczną lukę między „jest” a „powinno”, pomimo pewnych powiązań między tymi dwoma domenami. Autorka jawi się jako rzetelna badaczka, nie wchodzi w spór o to, czy lepsze jest ujęcie prawa jako faktu społecznego przez pozytywistów, czy rozpatrywanie prawa w kategoriach powinności przez Kelsena. Nie traktuje tych dwóch ujęć jako konkurencyjnych, tym samym dając możliwość wyboru, jednocześnie pokazując, iż te dwie perspektywy mają wartość, pozwalają spojrzeć na pojęcie „prawa” z różnych punktów widzenia. Jej celem w ramach dynamicznej interpretacji jest odpowiedź na pytanie: jakiego rodzaju powiązania zachodzą między „jest” a „powinno”, gdy prawo jest badane „jako takie”?

Problem badawczy wybrany przez Habilitantkę jest interesujący, ma znaczenie dla teorii i filozofii prawa. Wypada się zastanowić nad jego znaczeniem dla praktyki prawniczej, pamiętając o krytyce myśli Kelsena przez prawników – praktyków w perspektywie realizmu prawniczego. W związku z tym pojawia się pytanie: Czy przywrócenie Kelsena do współczesnego dyskursu coś zmienia w postrzeganiu prawa przez prawników, zwłaszcza dogmatyków – praktyków?

3. Hipotezy badawcze – sposób ich sformułowania i weryfikacji

Hipoteza legitymizująca przedmiotową monografię zakłada, że pozytywizm prawniczy, a w szczególności Czysta Teoria Prawa Kelsena, na pewnym poziomie identyfikuje strukturę myślenia prawniczego. Habilitantka, mając do dyspozycji bardziej zaawansowane narzędzia filozoficzne niż Hans Kelsen, do których zalicza relacje metafizyczne, hermeneutykę, fikcjonalizm czy nauki kognitywne, podejmuje próbę odkrycia dodatkowych poziomów, ukrytych struktur i założeń w pozytywistycznym myśleniu prawniczym, przy jednoczesnym zaproponowaniu współczesnej interpretacji normatywizmu, stanowiącego *nomen omen* cechą charakterystyczną licznych sposobów uprawiania poszczególnych dziedzin filozofii. Trzeba mieć na uwadze, iż sam normatywizm stanowi najbardziej dyskusyjną koncepcję podstaw prawa stanowionego.

Habilitantka sformułowała trzy hipotezy badawcze: *po pierwsze*, fikcyjny charakter normy podstawowej umożliwia zrozumienie normatywności prawa i autonomii nauk

prawnych; *po drugie*, relacja między bytem a powinnością ma charakter dynamiczny, a jej analiza wymaga zastosowania współczesnych narzędzi filozoficznych, takich jak relacja superweniencji; *po trzecie*, dynamiczna reinterpretacja „Ogólnej teorii norm” ma potencjał przywrócenia teorii Kelsena do współczesnego dyskursu prawniczego.

Teoria Kelsena stanowi fundament teorii prawa, jednak nie jest wystarczająca do opisu złożoności prawa, stąd jej reinterpretacja w duchu dynamicznym wydaje się pożądana. Kelsen próbował rozwiązać problem dotyczący możliwości poznania prawa, ujęcia „czegoś takiego” jak *prawo*. Normatywistyczna teoria stopniowej budowy systemu prawa oparta została na powiązaniach czysto dynamicznych. Na obowiązywanie norm prawnych wpływ ma nie ich treść, lecz fakt ich ustanowienia. Oddziałuje to między innymi na rozróżnienie pomiędzy normami prawnymi a normami moralnymi (por. M. Zirk – Sadowski, *Wprowadzenie do filozofii prawa*, Warszawa 2011, s. 43 i n.). Prawo jest systemem norm, tworzonych przez ludzi dla ludzi, stanowiący o ludzkich zachowaniach. System uzupełniany jest przez Grundnormę, niepisaną fundamentalną zasadę, istniejącą odrębnie w każdym porządku prawnym. Jednakże prawa nie da się zamknąć jedynie w sztywnym systemie norm, nauka prawa nie jest zatem czysta. Na prawo jako zjawisko i na naukę prawa wpływają różnorakie czynniki, do których można zaliczyć prawo natury (por. A. Bosiacki, *Za i przeciw teorii Hansa Kelsena* W: *Normatywizm Hansa Kelsena a współczesna nauka prawa*, s. 7-20). Normatywizm Kelsena zbudowany jest w oparciu o tezy zaczerpnięte głównie z systemu kantowskiego i neokantyzmu, częściowo empiriokrytycyzmu, fenomenologii oraz aksjologicznego relatywizmu. Sama struktura normy powinna odpowiadać istocie prawa, czy też istocie powinności prawnej. (M. Zirk – Sadowski (wybór i wstęp), *Jerzy Wróblewski. Pisma wybrane*, Warszawa 2015, s. 23, 126). Normatywizm jest w istocie teorią normy prawnej (por. H. Kelsen, *Czysta teoria prawa*; idem, *Podstawowe zagadnienia nauki prawa państwowego*, s. 298). Ponadto według Kelsena obowiązywanie normy (spełniającej określone warunki) jest jej istnieniem, a nieobowiązywanie nieistnieniem. Na marginesie można dodać, iż u Kelsena dopatrywano się chwiejności między lingwistycznym a nielingwistycznym ujęciem normy (K. Opalek, *Studia z teorii i filozofii prawa*, Kraków 1997, s. 56). Fikcjonalizm, superweniencja, dynamiczna reinterpretacja Ogólnej Teorii Norm w pewnym sensie zdają się przełamywać podejście formalistyczne, pozwalając na lepsze zrozumienie systemu prawa, zwłaszcza na kanwie ujęcia hermeneutycznego. Kelsena można czytać i rozumieć na wiele różnych sposobów. Autorka wybrała drogę reinterpretacji w duchu dynamicznym, prezentując swój indywidualny i twórczy sposób podejścia do jego założeń. Można zastanawiać się tylko czy teoria Kelsena wymaga przywrócenia do współczesnego

dyskursu prawniczego, wszak w dyskursie jest obecna, jak każda teoria znajduje swoich zwolenników i przeciwników.

4. Metodologia – trafność jej wyboru i zastosowania

Habilitationka jest świadoma założeń metodologicznych. Problem badawczy ma charakter teoretyczny. Cel sformułowano w sposób jasny i wyrazisty. Autorka sprecyzowała trzy hipotezy badawcze. W oparciu o podejście interpretacji dynamicznej podjęła się ambitnego zadania, polegającego nie tyle na dogłębnej analizie Ogólnej Teorii Norm Kelsena, a na reinterpretacji teorii Kelsena, idąc w kierunku subtelного przemyślenia jego teorii, uwzględniając teorie z innych dziedzin. Zaznaczę, iż w polskim prawoznawstwie teoria Kelsena była poddawana krytyce. Owa krytyka wyrażana była najczęściej poprzez pokazanie, że nie da się oddzielić świata bytu od powinności oraz kategorycznie przeciwstawić formę i treści zjawisk. Krytycy podkreślali, że prawo nie istnieje w społeczno – politycznej próżni. A same badania prawa z punktu widzenia formalnego można prowadzić w płaszczyźnie logiczno – językowej. Pozostaje kwestia przewyciężenia dualizmu bytu i powinności w aspekcie obowiązywania normy prawnej oraz mocy obowiązującej ich systemu (patrz: R. Wójcik, *Czysta teoria prawa Hansa Kelsena a współczesne prawoznawstwo polskie*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 1982, Rok XLIV, zeszyt 3). Przyjęte założenia metodologiczne pozwoliły Autorce przy zachowaniu zgodności z podstawowymi założeniami teorii Kelsena, bez podważania kluczowych założeń normatywizmu, doprowadzić do głębszego zrozumienia fenomenu prawa jako zjawiska normatywnego. Na bazie obranej metodologii Habilitationka zaproponowała alternatywny paradygmat, oparty na fikcjonalizmie i relacji superweniencji, stanowiący zespół teoretycznych przekonań podzielanych przez prawników i filozofów. Autorka wykorzystwała współczesne narzędzia filozoficzne, które w czasach kiedy Kelsen tworzył Ogólną Teorię Norm nie były znane. Dotychczasowe analizy Ogólnej Teorii Norm w sposób statyczny okazały się być niewystarczające, budzące wątpliwości i niespójność, mimo metodologicznej poprawności.

5. Konstrukcja pracy – uwagi ogólne

Niniejsza monografia została napisana w języku angielskim. Rozpoczyna się od spisu treści, następnie mamy Wprowadzenie, którego już sam tytuł brzmi intrygująco – *The demise of the Pure Theory of Law?* – zachęcając wnikliwego czytelnika do poszukiwania w treści monografii odpowiedzi na pytanie dotyczące ewentualnego upadku Czystej Teorii Prawa. We wprowadzeniu Autorka prezentuje hipotezy badawcze, stawia szczegółowe pytania, wskazuje

na metody badawcze. Monografia dr Moniki Zalewskiej obejmuje 8 rozdziałów o charakterze merytorycznym. W rozdziale 1 pt. *The definition of the norm and its structure* omawia, a w zasadzie przypomina czytelnikowi ważne z punktu widzenia dalszych rozważań założenia Ogólnej Teorii Norm, pojęcia normy, imputacji, możliwości zastosowania logiki do problemu norm. W rozdziale 2 pt. *The Normativity Thesis in General Theory of Norms* koncentruje się na normatywności, Czystej Teorii Prawa, którą już na tym etapie próbuje odczytać w nowym paradygmacie; zwraca uwagę na problem skuteczności i ważności normy; fikcyjny charakter normy podstawowej wysuwa się na plan pierwszy. Zauważa, iż Kelsen miał problem z odpowiedzią na pytanie: dlaczego prawo jest ważne? Nie pomija fikcyjnego charakteru normy podstawowej w statycznej interpretacji. Rozdział 3 pt. *Fictionalism: The New Framework for the General Theory of Norms* opowiada o filozofii Vaihinger, różnych możliwych ujęciach fikcjonalizmu, a norma podstawowa i imputacja ma odzwierciedlać proces myślowy jurystów. Rozdział 4 pt. *Fictionalism, Understanding and the Purity Assumption in the General Theory of Norms* analizuje separację pomiędzy „Is” i „Ought” w odniesieniu do fikcjonalizmu. Zauważa, iż oddzielenie bytu od powinności jest sztuczne albowiem prawo nie jest oderwane od rzeczywistości i wszystkich jej wymiarów. Omawia kwestię użyteczności fikcji przy rozdziale prawa od moralności. W przekonaniu Autorki fikcjonalizm ma pomóc zrozumieć pewne zjawiska związane między innymi z Czystą Teorią Prawa. Rozdział 5 pt. *The Problem of the Explanatory Gap and the Pure Theory of Law* uwypukla rolę luki wyjaśniającej, które może posłużyć jako remedium na problemy Kelsena. Superweniencja pojawia się jako łącznik pomiędzy „Is” i „Ought”. Chalmers i filozoficzne zombie wspomagają dyskurs Autorki, która jest zafascynowana genialnością myśli Kelsena, zestawiając ją z typowo pozytywistycznym pojmowaniem prawa jako faktu społecznego. Z kolei w rozdziale 6 pt. *Natural Supervenience and the Fundamentality of Ought* Habilitantka zwraca uwagę na superweniencje, która ma charakter modalny, tym samym nie ma mocy wyjaśniającej, a dalej idąc nie może przekształcić tego co faktyczne w normatywne, zawsze wymagając dodatkowych założeń lub reguł, które umożliwią zaistnienie normatywności. Autorka charakteryzuje sytuacje graniczne (borderline situations). W rozdziale 7 pt. *Supervenience as a Relation between Is and Ought* Autorka porusza problemy związane z normami, aktami woli, imputacją w Ogólnej Teorii Norm, imputacją jako superwencji, otwierając drogę do namysłu naukowego związanego z propozycjami rozumienia skuteczności i ważności. W przedmiotowym rozdziale czytelnik może znaleźć rozważania o rozszerzeniu przez imputację teorii Kelsena w trzech wymiarach. Monografia zawiera zakończenie – podsumowanie, które zostały wyodrębnione w osobny rozdział. I właśnie w

rozdziale 8 pt. *Conclusions: Fictionalism and Supervenience in General Theory of Norm*. Autorka przedstawia wnioski wysnute w oparciu o rozważania podjęte w części merytorycznej, a czytelnik może znaleźć odpowiedź na postawione we wprowadzeniu pytanie. Praca obejmuje bibliografię oraz index.

Tak ujętą konstrukcję pracy oceniam pozytywnie. Autorka stara się prowadzić dyskurs w sposób uporządkowany, zgodnie z przyjętymi założeniami badawczymi. Pozytywnie oceniam, iż Autorka rozpoczyna i kończy każdy rozdział od krótkiego przypomnienia przedmiotu rozważań prowadzonych wcześniej. Wnikliwa analiza treści monografii wskazuje, iż Habilitantka jest pewna swoich celów badawczych i konsekwentnie zmierza do ich udowodnienia w oparciu o argumenty, które dobiera z literatury. Warsztat naukowy oceniam wysoko. Wykorzystano literaturę z zakresu teorii i filozofii prawa oraz filozofii.

6. Uwagi szczegółowe dotyczące zawartości merytorycznej pracy

Nie ulega wątpliwości, że w naszej kulturze prawnej zauważalny jest związek z pozytywizmem. Pozytywizm pełni podwójną rolę. Mianowicie z jednej strony stanowi fundament teorii prawa, natomiast z drugiej przyczynił się do jej ewolucji, stanowiąc inspirację do rozwoju nowych koncepcji prawa. Nad prawem, jego pojęciem, prowadzone są badania wielopłaszczyznowe, a kwestię sporną stanowi relacja pomiędzy prawem pozytywnym i dyskursami aksjologicznymi (H. Dębska, *Pozytywistyczna teoria prawa: utopia założeń a konieczność „pozytywizacji wartości”*, P. Jabłoński (red.), *Czy koniec teorii prawa?*, Prawo CCCXII, Wrocław 2011, s. 105 i n.). Jeśli prawo nie jest faktem społecznym, to powstaje kwestia natury normy prawnej i jej związku z okolicznościami faktycznymi. Norma rozumiana jest jako znaczenie aktu woli skierowane na czyjeś zachowanie. Pamiętając, iż logika nie dotyczy aktów woli, a normy prawne należą do kategorii aktów woli. Przy założeniu fikcyjnego charakteru normy podstawowej przyjmujemy, że norma podstawowa to fikcja wewnętrznie sprzeczna. Norma podstawowa to fikcyjne założenie przez prawników obowiązywania prawa. Herbert Schambeck napisał, iż tylko fikcyjnie i hipotetycznie Kelsen był w stanie ze swojego punktu widzenia przedstawić uzasadnienie dla prawa pozytywnego, które widział w normie podstawowej. Ujął ją jako fikcyjną, pozbawioną treści pomocniczą kategorię (H. Schambeck, *Nauka prawa Hansa Kelsena*, STUDIA IURIDICA TORUNIENSIA, Tom XVIII, s. 37 -38). W doktrynie spotykamy się i z takimi twierdzeniami, że norma podstawowa jest notorycznie niejasna (S. L. Paulson, *Kelsen jako odmieniec. Obrona radykalnej teorii norm*, Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej

2021, nr 4, s. 11 i n.). Autorka zauważa, że definicja normy Kelsena podważa tezę o normatywności w ujęciu statycznym. Kelsen zdaje się naruszać własne zasady metodologiczne. Czysta teoria prawa opiera się na rozdziale prawa od moralności oraz rozdziale tego co *jest* od tego co być *powinno*. Kelsen chciał aby Czysta Teoria Prawa była wolna od ukrytych założeń ideologicznych. Tezę społeczną zastąpił tezą o normatywności. Jeżeli norma podstawowa jest rzeczywiście sprzeczną fikcją, to cała koncepcja ważności i czysta teoria prawa w sferze normatywnej nie może być utrzymana. Kelsen napotykał trudność w odpowiedzi na pytanie dlaczego prawo jest ważne wprowadził koncepcję struktury hierarchicznej. Ważność pierwotnej konstytucji jest hipotetycznym założeniem, które musi być przyjęte przez jurystę. Norma podstawowa jest niezbędna do poznania prawa. W Generalnej Teorii Norm nastąpiło przekształcenie subiektywnego znaczenia normy w obiektywne. Norma ma obiektywne znaczenie tylko wtedy, gdy jest umocowana przez inną normę, która zakłada jej ważność. Obiektywna powinność jest związana z ważnością, subiektywna dotyczy intencji i myśli. W kontekście fikcyjnego charakteru normy podstawowej Kelsena Zalewska argumentuje, że taka wizja relacji pomiędzy „jest” a „powinno” jest spójna, jeśli zinterpretuje się ją jako zgodną ze współczesną doktryną fikcjonalizmu w dziedzinie filozofii nauki (fikcjonalizm metodologiczny). Na pierwszy rzut oka fikcyjny charakter normy podstawowej wynikający z definicji normy może oznaczać koniec czystej teorii prawa. Dlatego też Habilitantka odnosi założenia Kelsena do myśli Vaihingera. Argumentowała, iż idea Kelsena dotycząca normy podstawowej jako wewnętrznie sprecznej fikcji, jeśli rozumieć ją w duchu Vaihingera, może być zgodna z projektem czystej teorii prawa. Habilitantka usiłuje zapobiec rozpadowi czystej teorii prawa. Panaceum ma stanowić właśnie podejście dynamiczne, którego zamierzeniem jest wykazanie, że koncepcja Kelsena ma większą głębię i solidniejsze podstawy aniżeli się to pierwotnie wydawało. Normatywność nie jest fikcją, jest realna. Jednakże aby ją zrozumieć potrzebujemy fikcji. To samo ma dotyczyć rozdziału prawa od moralności. Jeden z przywoływanych w monografii filozofów wskazuje, że teorie naukowe odślaniają nam historię na temat tego jaki jest świat. Tym samym akceptacja danej teorii naukowej wiąże się z przekonaniem, że dana wizja świata jest prawdziwa. W jej opinii Czysta teoria prawa nie jest fikcyjna, jest prawdziwa, jednakże strategie prowadzące do prawdziwości opierają się na fikcjach. Norma podstawowa odczytana w duchu fikcjonalizmu jest spójna (por. rozdział III). Stąd też porównanie normy podstawowej do wierzchołka góry lodowej wydaje się trafne. Oddzielenie bytu od powinności i prawa od moralności stanowi sztuczną procedurę. Habilitantka twierdzi, że prawo nie jest oddzielone od naszej rzeczywistości, od wszystkich

jej wymiarów. Kelsen nie myli się, że „powinność” jest oddzielona od „być”, a prawo nie jest faktem lecz systemem norm. Pojawiło się pytanie czy owo oddzielenie jest oparte na fikcji? Kelsen potrzebował rozdzielenia bytu od powinności ponieważ był przekonany, że fundamentem nauki prawa ma być jej czystość. Fundamentalnemu charakterowi powinności przypisana została również fikcja, która w mniemaniu Habilitantki rzuca światło na istotny, ale ukryty aspekt pewnych zjawisk, pozwalając nam lepiej go zrozumieć. Autorka rozdzielenie prawa i moralności traktuje jako fikcję, wskazując, iż już Hart wyjaśniał różnicę pomiędzy prawem jakie ono jest, a prawem takim jakim być powinno. Pamiętajmy, że ostateczna reguła uznania w rozumieniu Harta nasuwa podobne dylematy co norma podstawowa u Kelsena. Hart rozwiązał je w ten sposób, że stwierdzenia empiryczne o skuteczności prawa są presupozycjami dla stwierdzeń o obowiązywaniu reguły uznania. W doktrynie zwraca się uwagę na skutki odmiennych perspektyw ogólnofilozoficznych u Kelsena i Harta: neokantyzmu u pierwszego, a filozofii języka potocznego – u drugiego (J. Woleński, *Wstęp do Pojęcie prawa Herberta Harta*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998).

W monografii odnajdujemy jednak pytanie o możliwość zastosowania fikcjonalizmu do rozdziału prawa i moralności, a przy przyjęciu owej możliwości, pojawia się kolejne pytanie o sens owego oddzielenia? Habilitantka zauważa, iż rozdzielenie prawa i moralności ma inny charakter niż oddzielenie bytu i powinności. Rozdzielenie prawa od faktów dotyczy pola normatywnego, z kolei w przypadku drugiego pojawia się błąd naturalistyczny. Dla pozytywistów, w tym samego Kelsena nie ma obiektywnych kryteriów określających, która moralność jest lepsza. Dlatego też nauka o prawie może badać tylko formę prawa. Habilitantka podejmuje się próby wyjaśnienia, w jaki sposób separacja pomiędzy „jest” a „powinno”, może być utrzymana pomimo pozornych powiązań (por. rozdział 5). Rozdział „jest” – „powinien” oraz teza o rozdziale prawa od moralności determinują czystość nauk prawnych. Dla Habilitantki kluczem stało się określenie charakteru relacji między „jest” a „powinien” w przypadkach granicznych. Autorka wyróżniła trzy przypadki graniczne: I norma i akt woli dotycząca tworzenia norm; II skuteczność i ważność istnienia norm; III imputacja stosowania norm. W odniesieniu do przypadków granicznych warto nadmienić, iż Kelsen dokonał rozróżnienia na subiektywny i obiektywny akt woli. Akt obiektywny, w przeciwieństwie do subiektywnego, jest wytworem kompetentnego organu. Dzięki takim operacjom Kelsen utrzymywał twierdzenie o dychotomii sfer bytu i powinności, przy jednoczesnym wyznaczaniu granic ich wzajemnego wpływu (M. Z. Huk, *Dualizm bytu i powinności w czystej teorii prawa Hansa Kelsena*, Filozofia Publiczna i Edukacja

Demokratyczna 2015, tom IV, s. 85). Dalej idąc w recenzowanej monografii pojawia się luka wyjaśniająca, stanowiąca odwrócenie problemu, którym zajmował się Kelsen. Z jednej strony dostrzegalny jest pewien związek między faktami społecznymi a prawem, z drugiej, pomiędzy nimi istnieje luka. Ważka wydaje się kwestia dotycząca zniwelowania tej luki. Kelsen miał pewne przeczucia dotyczące problemu luki wyjaśniającej. Monika Zalewska wątpliwości związane z luką wyjaśniającą próbuje rozwiązać przy pomocy zasad pomostowych. Trzeba pamiętać także i o tym, że Kelsen ustanowił autonomię nauk prawnych. Czysta teoria prawa ma charakter metodyczny. Kelsen nie był zwolennikiem zapożyczania z innych nauk społecznych dla użytku nauki o prawie. Zagadnienia typu: jaki wpływ na orzecznictwo mają wyobrażenia religijne, jakie skutki społeczne spowoduje określone ustawodawstwo, jakie motywy powodują, że działanie ludzi jest zgodne z prawem, mają nie mieć nic wspólnego z czystą nauką prawa (A. Lisiak, *Czysta teoria prawa Hansa Kelsena a szkoła marburska*, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 2012, vol. 57, s. 172).

Habilitationka zdaje się być zafascynowana Kelsenem i sposobem jego rozumowania, opartym na przekonaniu, że punktem wyjścia do badania prawa jest samo prawo, które rządzi się własną interpretacją. W ten sposób punktem wyjścia jest sfera powinności. W monografii znajdujemy twierdzenie, że można skonstruować sensowną teorię prawa eliminując z niej wszystkie fakty i wartości. Autorka ukazuje normatywne podejście Kelsena z dwóch perspektyw: wewnętrznej (fundamentalność powinności, normatywność i czystość teorii prawa) oraz zewnętrznej (zgodność z bezpośrednią interpretacją GTN – podważenie aksjomatów czystej teorii prawa; brak koncentracji na sposobie w jaki prawnicy poznają prawo od wewnątrz, dostępność perspektywy społecznej, „powinność” nie jest tutaj fundamentalna). Habilitationka wprowadza superweniencje jako ogniwo pomiędzy „jest” a „powinien”. Superweniencja jako imputacja odnosi się do myślenia prawniczego w odniesieniu do idealnego stosowania prawa, co wynika z ukrytego przekonania, że prawo wiąże się z równością i sprawiedliwością. Zasada równości i sprawiedliwości zostały wprowadzone do założeń metodologicznych Kelsena wraz z superweniencją w procesie dedukcji. Superweniencja zdaje się wzbogacać rozważania Kelsena poprzez wprowadzanie nowych elementów do jego teorii. Stąd w pewnym sensie stanowi „wyjście z pułapki”, pojawiające się w narracji niektórych teoretyków prawa, związanej z zasadą sprawiedliwości, oraz innymi zasadami i standardami (J. Potrzeszcz, *Zadania współczesnej teorii i filozofii prawa w warunkach akceptacji niepozytywistycznej koncepcji prawa*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2011, No 3337, s. 271.).

Zgadzam się, iż nie ma jednego definitywnego podejścia do badania prawa, a punkt wyjścia może leżeć w domenie „jest” albo „powinno”. Nie sposób przy tym wskazać jedno powszechnie przyjmowane pojęcie prawa. Przedstawiciele różnych kierunków teorii i filozofii prawa próbowali i nadal próbują uchwycić „istotę” prawa, podać maksymalnie skondensowany opis doniosłych cech przysługujących wyłącznie prawu i odróżniających je od innych przedmiotów, stąd spór o sposób pojmowania prawa i metody jego badania (A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, PWN, W-wa 1992, s. 94 i n.). Zarysowane przez Habilitantkę we wnioskach trzy kroki przekonują mnie do wyrażenia aprobaty dla przedstawionej w recenzowanej monografii reinterpretacji, przy zachowaniu nienaruszonej tezy o normatywności. Oczywiście zrozumienie prawa jako zjawiska autonomicznego wymaga fikcji i ustalenia granic prawa. Pamiętajmy, iż inaczej pojmowana jest autonomia prawa w sensie ontologicznym w czystej teorii prawa Kelsena, a inaczej w koncepcjach realistycznych prawa, np. socjologicznych. Z kolei konsekwencją tezy o autonomii prawa w jej poznawczej interpretacji są poglądy przypisujące autonomię nauce prawa, czego przykładem jest interesująca nas kelsenowska koncepcja „czystej teorii prawa” (W. Gromski, *Autonomia i instrumentalny charakter prawa*, Wrocław 22 i n.). Poszukiwanie tzw. idealnej formy (schematu) normy prawnej najlepiej oddaje sens stwierdzenia Kelsena, że „nauką o istocie prawa jest nauka o normie prawnej”. Takie podejście do roli i zadań nauki mocno ugruntowuje autonomię prawoznawstwa wobec zewnętrznego (społecznego i naukowego) otoczenia (A. Bator, P. Kaczmarek, *Kim ma być wychowanek akademii prawniczej? O perspektywach budowania edukacji prawniczej wokół konstytucji*, Krytyka Prawa. Niezależne studia nad prawem - Year 2018, Vol 10, Issue 2). Autorka na swój sposób rozwiązała problem braku przystosowalności GTN do czystej teorii prawa. Być może w przyszłości pojawią się kolejni Autorzy, którzy podejmą się próby dopisania swojej opowieści do projektu Kelsena w ujęciu Moniki Zalewskiej.

7. Wniosek końcowy

Podsumowując przedstawioną wyżej ocenę monografii dr Moniki Zalewskiej pt. *A dynamic approach to Hans Kelsen's General Theory of Norms*, pragnę stwierdzić, iż stanowi ona wkład w rozwój dyscypliny naukowej, charakteryzuje ją rzetelny warsztat naukowy, a także wnikliwa analiza stosownej literatury. Sformułowane przez Habilitantkę wnioski, z którymi można się zgadzać lub mieć odmienne zdanie, są ciekawe i w dużym stopniu oryginalne, otwierające debatę naukową w odniesieniu do nowego ujęcia filozofii Hansa Kelsena, zwłaszcza jego Ogólnej Teorii Norm, co w kontekście sporów (naukowych dysput) co do pojęcia prawa, wolno odczytywać jako nowatorskie.

8. Ocena pozostałej aktywności naukowej

Analiza artykułów, które zostały dodane do materiałów habilitacyjnych, pozwalają wyodrębnić pewne obszary badawcze na których koncentrują się zainteresowania naukowe Habilitantki:

Po pierwsze, teoria prawa Hansa Kelsena. Habilitantka jest wierna swojemu Mistrzowi. Większość jej publikacji naukowych została poświęcona jego myśli. Autorka stara się wyjaśniać i odkrywać na nowo kwestie, które na gruncie teorii i filozofii prawa stanowią przedmiot dyskusji. Monika Zalewska pokazuje pewne trudności, z którymi mogą się zatknąć badacze Kelsena. Przedmiotowe trudności, w jej przekonaniu, są związane z faktem, że był on myślicielem badającym wiele dziedzin. Obok monografii habilitacyjnej w dorobku naukowym Autorki możemy wskazać wcześniejszą monografię: *Problem zarachowania w normatywizmie Hansa Kelsena*, Jurysprudencja 1/2014, Łódź 2014. Na uwagę zasługuje także tłumaczenie: *Kelsen*, Sopot 2017. Z tym wyzwaniem Autorka poradziła sobie w sposób wyśmienity, oddając sens i ducha myśli Kelsena. Habilitantka nie waha się bronić teorii Kelsena, która jest dość popularnym narzędziem w sporach politycznych, w których normatywizm jest łączony z tworzeniem niesprawiedliwego prawa, obala „mity” na temat normatywizmu, z pozytywnym skutkiem udowadniając, iż Czysta Teoria Prawa ma charakter uniwersalny, który może zostać wykorzystany do analizy prawa w systemach demokratycznych, przy spojrzeniu na jej założenia w kontekście superwencji i ukrytych w tej teorii wartościach (*Does Hans Kelsen's Pure Theory of Law Support the Rule of Law and Democracy?*). Jak dowodzi Habilitantka Kelsen był jednym z najsilniejszych zwolenników demokracji czasów, w których żył (*Chapter VII Some misunderstandings concerning Hans Kelsen's concepts of democracy and the rule of law*); dostrzegał problemy, z którymi borykało się społeczeństwo, przekładając je na swoje naukowe rozważania, co skłoniło Habilitantkę do analizy związku pomiędzy normatywizmem a teorią demokracji (*Hans Kelsen's Normativism, the Theory of Democracy and Enlightenment Values*). Monika Zalewska nie waha się zestawiać myśl Kelsena ze współczesnymi przemianami, które dotyczą postrzegania prawa i systemu. Przy użyciu dynamicznej struktury prawa stara się pogodzić multicentryzm z teorią Kelsena (Anna Kalisz, Monika Zalewska, *Hans Kelsen in a Multicentric (Legal) World* [w:] M. Belov (red.), *Global Governance and Its Effects on State and Law*, Peter Lang 2016 (ISBN: 978-3-631-67308-9), s. 115-128), co stanowi pewnego rodzaju kolejne wyzwanie. Pamiętajmy, iż koncepcja multicentryczności dotyczy współzależności między prawem unijnym a prawem krajowym państw członkowskich, ma

jednak jednoznacznie szersze odniesienie. Multicentryczność wymaga przyjęcia za punkt wyjścia, że różne centra mogą w sposób wiążący wypełniać swoim działaniem tę samą przestrzeń prawną. W odniesieniu do relacji między prawem unijnym a prawem krajowym państw członkowskich UE ujęcie multicentryczne wskazuje, że w relacji tej chodzi nie o problem hierarchicznego podporządkowania, lecz w istocie o podział kompetencji *quoad usum*, podział w systemie multicentrycznym. Konsekwencje takiego założenia sięgają daleko, ponieważ z jednej strony – w warunkach systemu multicentrycznego miejsce w hierarchii jednego ośrodka nie daje gwarancji wpływu na kompetencje realizowane w innym ośrodku (problem kontroli konstytucyjności aktów normatywnych), z drugiej strony – harmonijne funkcjonowanie *quoad usum* podsystemów prawa unijnego i krajowego w jednej przestrzeni prawnej prowadzi do stwierdzenia działania jednego systemu prawa (por. J. Helios, W. Jedlecka, *Wykładnia prawa UE ze stanowiska teorii prawa*, Wrocław 2018). Multicentryzm, multikulturowość, rozwój prawa UE, wpływa na pojmowanie demokracji (por. W. Jedlecka, *Legitymizacja prawa Unii Europejskiej. Legitymizacja demokratyczna czy cywilizacyjna?*, Jurysprudencja 4/2014, Łódź 2014), przy jednoczesnym zaznaczeniu zmian w stosunku do czasów twórczości Kelsena. Habilitantka wykorzystuje także koncepcje prawa międzynarodowego Kelsena, pokazuje, iż jego model może być użyteczny w zrozumieniu monistycznego poglądu na prawo, a także relacji pomiędzy prawem krajowym i międzynarodowym (*Network, or Stufenbau?*). W doktrynie prawa międzynarodowego podkreśla się, iż monistyczne teorie miały w swoim czasie istotny wpływ ideologiczny, szczególną rolę odegrały poglądy Kelsena. Monizm stanowił element kontrolujący i dyscyplinujący postępowanie państw. Chociaż praktyka międzynarodowa zdawała się potwierdzać koncepcje dualistyczne. Okazało się jednak, zdaniem niektórych przedstawicieli doktryny prawa międzynarodowego, że w praktyce konstytucyjnej znalazły one tylko częściowe potwierdzenie, podczas gdy wiele postulatów Hansa Kelsena znajduje oparcie nie tylko w społeczności międzynarodowej, lecz także w rozwiązaniach przyjętych w krajowych systemach prawnych (K. Lankosz, *Dualizm i monizm we współczesnej praktyce międzynarodowej*, [w:] J. Kolasa, A. Kozłowski, *Rozwój prawa międzynarodowego – jedność czy fragmentacja?*, Wrocław 2007, s. 70-71). Zatem intencje Autorki w odniesieniu do możliwości wykorzystania rozważań Kelsena w doktrynie prawa międzynarodowego znajdują potwierdzenie wśród dogmatyków prawa.

W dorobku naukowym Habilitantki można wskazać również artykuły, poruszające wątki, które są w pewnym stopniu rozwinięte w monografii habilitacyjnej, jednocześnie nie stanowiąc prostego powtórzenia (*EMPOWERMENT AND THE ACT OF WILL IN HANS*

KELSEN'S GENERAL THEORY OF NORMS; Imputation as a supervenience in the General Theory of Norms; Grundnorm and Grounding A modern Metaphysics for Hans Kelsen's Pure Theory?; The basic norm at the time of the Revolution).

Po drugie, filozofia prawa zrównoważonego rozwoju i ochrony wód. W jednym z artykułów naukowych Habilitantki (*The new dimension in judicial decisions for acceleration of water resources and biosphere sustainability*) odnajduję dość śmiałą tezę, iż sędziowie orzekający z zakresu prawa wodnego mają dość niską świadomość ekologiczną, nie traktują kwestii środowiskowych jako priorytetowych, w wydawanych przez nich orzeczeniach dominuje raczej interes ekonomiczny. Zgadzam się, iż brakuje edukacji ekologicznej, nadto nasza kultura prawna jest zdominowana przez antropocentryzm. Czytając tekst Habilitantki mogę doszukać się podobnych tropów myślowych co do ochrony prawnej zwierząt i roli sądów w tej materii. Trudne przypadki orzecznicze pojawiają się w sprawach dotyczących ochrony wód i ochrony zwierząt. Wobec tego kluczową rolę trzeba przypisać Sądowi Najwyższemu i Naczelnemu Sądowi Administracyjnemu. Sądy niższych instancji mogą popełniać „błędy” (K. Kuszlewicz, W. Rosa, *Baza orzecznictwa na korzyść zwierząt, czyli wprowadzenie do „serii SN i NSA”*, <https://kuszlewiczwimieniu.pl/baza-orzecznicza-na-korzysc-zwierzat-czyli-wprowadzenie-do-serii-sn-i-nsa/> [dostęp: 14.01.2026 r.]). Dlatego też pozytywnie oceniam podjęcie działań przez Habilitantkę na rzecz szerszego upowszechniania refleksji nad prawnymi aspektami zrównoważonego rozwoju w środowiskach prawniczych (współorganizacja międzynarodowej konferencji we współpracy z NSA w 2018 r.: Challenges of Law in the Context of Sustainable Development and Global Change. Public Law Perspective i wygłoszenie referatu: John Rawls's Theory of Justice and a New Approach to Environmental Law). Co ciekawe, w tekście poświęconym orzecznictwu sądowemu dotyczącemu zasobów wodnych i biosfery, znajdujemy również odwołanie do myśli Hansa Kelsena.

Po trzecie, metafory pojęciowe w prawie autorskim (*Znaczenie metafor pojęciowych na przykładzie prawa autorskiego*), metafory kognitywne w kontekście teorii Hansa Kelsena (*The Metaphorical Aspect of Hans Kelsen's Pure Theory of Law*); dyrektywy metaforyczne jako nowy i odrębny rodzaj dyrektyw (*COGNITIVE THEORY OF METAPHOR AND JERZY WRÓBLEWSKI'S CONCEPT OF LEGAL INTERPRETATION*).

9. Podsumowanie osiągnięć naukowo badawczych Dr Moniki Zalewskiej

Dokonując podsumowania przedstawionej powyżej oceny osiągnięć naukowo – badawczych doktor Moniki Zalewskiej mogę stwierdzić, iż znaczna część załączonych przez Habilitantkę

publikacji dotyka istotnych problemów związanych z teorią Hansa Kelsena. Autorka nie ogranicza się do prostej deskrypcji tego co Kelsen miał na myśli, dokonuje analizy, prezentując nowatorskie ujęcie myśli Uczonego. Monika Zalewska nie poprzestaje na badaniu i reinterpretacji teorii prawa Hansa Kelsena. Wśród jej zainteresowań badawczych jest filozoficzno – prawna refleksja nad kategorią zrównoważonego rozwoju, ze szczególnym uwzględnieniem dostępu do wody jako podstawowego dobra wspólnego. Habilitantka jest zaangażowana naukowo, rozwija swoje zainteresowania badawcze także poprzez udział w różnych projektach (grantach) jako kierownik i wykonawca. Odbyła staże w instytucjach zagranicznych (IHP UNESCO, Wiedeń, Uniwersytet Glasgow). Jest od 2017 Członkiem rady naukowej czasopisma Acta Universitatis Lodzensis Folia Iuridica ; od 2022 Członkiem rady naukowej czasopisma Paragraf - czasopismo studenckie oraz w latach 2016-2018 była sekretarzem czasopisma Acta Universitatis Lodzensis Folia Iuridica. Jej badania są doceniane w środowisku naukowym zagranicznym i w Polsce. Warto podkreślić, iż artykuły naukowe Habilitantki są publikowane w uznanych czasopismach zagranicznych. Habilitantka jest aktywna na międzynarodowych konferencjach naukowych. Współpracuje z Instytutem Hansa Kelsena w Wiedniu.

W mojej ocenie Habilitantka posiada kompetencje badawcze, które w przyszłości umożliwią jej samodzielną pracę naukową.

III. OCENA DOROBKU DYDAKTYCZNEGO, AKTYWNOŚCI ORGANIZACYJNEJ, WSPÓŁPRACY Z INSTYTUCJAMI NAUKOWYMI, WSPÓŁPRACY MIĘDZYNARODOWEJ ORAZ POZOSTAŁYCH OSIĄGNIĘĆ Dr Moniki Zalewskiej

Habilitantka jest zatrudniona na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego. W latach 2007 – 2012 była zatrudniona na stanowisku asystenta, od 2012 roku na stanowisku adiunkta. Doktor Monika Zalewska angażuje się w proces dydaktyczny. Prowadzi zajęcia ze studentami, koncentrując się w głównej mierze na zajęciach z teorii i filozofii prawa. Była promotorką pięciu obronionych prac magisterskich. Obecnie przygotowuje do obrony pracy magisterskiej dwie kolejne osoby. Jest promotorem pomocniczym w dwóch przewodach doktorskich. Habilitantka skupia się na pracy naukowej, a działalność dydaktyczna, stanowi jej uzupełnienie.

Habilitantka współpracuje z Instytutem Hansa Kelsena w Wiedniu; odbyła trzymiesięczny staż w IHP UNESCO w Paryżu; członkini WCEL (World Commission for Environmental Law), jednostki ICUN (International Union for Conservation of Nature).

Doktor Monika Zalewska dodatkowo ukończyła studia filozofii, które niewątpliwie wpływają na jej pracę naukową.

IV. KONKLUZJE

Mając na uwadze monografię dr Moniki Zalewskiej pt. *A Dynamic Approach to Hans Kelsen's General Theory of Norms* oraz jej dorobek naukowo-badawczy, uzyskany po osiągnięciu stopnia naukowego doktora, stwierdzam, że osiągnięcia te mieszczą się w zakresie zastosowania art. 219 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r.- Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2023 r., poz. 742), zgodnie z którym stopień doktora habilitowanego nadaje się osobie, która:

- 1) posiada stopień doktora;
- 2) posiada w dorobku osiągnięcia naukowe albo artystyczne, stanowiące znaczny wkład w rozwój określonej dyscypliny, w tym co najmniej jedną monografię naukową wydaną przez wydawnictwo, które w roku opublikowania monografii było ujęte w wykazie wydawnictw sporządzonym przez ministra właściwego do spraw szkolnictwa wyższego i nauki;
- 3) wykazuje się istotną aktywnością naukową lub artystyczną realizowaną w więcej niż jednej uczelni, instytucji naukowej lub instytucji kultury, w szczególności zagranicznej.

W przedmiotowym postępowaniu habilitacyjnym wszystkie powyższe warunki zostały spełnione. Przedstawiona do oceny rozprawa habilitacyjna dotyczy bardzo istotnych z perspektywy teorii i filozofii prawa problemów (takich jak: różnice pomiędzy prawem a moralnością, normatywność, fikcjonalizm, norma podstawowa, superweniencja, luka wyjaśniająca, sytuacje graniczne), składających się na reinterpretację myśli Hansa Kelsena w kontekście współczesnych debat filozoficznych, językowych i metodologicznych. Autorka pokazała, iż teoria Kelsena ma potencjał wyjaśniający i rozwijana w przyjętym przez nią duchu dynamicznym może odpowiedzieć na potrzeby współczesnych wyzwań prawnych.

Pozytywna konkluzja przedstawionej recenzji osiągnięć naukowo-badawczych oraz dorobku Habilitantki oparta jest na przekonaniu, że spełnia Ona wymogi w podstawowych obszarach aktywności zawodowej, właściwych dla osób będących samodzielnymi

pracownikami naukowymi. W każdym z tych obszarów częściowa ocena Habilitantki przedstawiona w niniejszej recenzji była bowiem pozytywna, a w części dotyczącej aktywności naukowo – badawczej wysoka.

Wobec powyższego wnoszę o dopuszczenie dr Moniki Zalewskiej do dalszych stadiów postępowania o nadanie stopnia doktora habilitowanego.

Janusz Ullrich

